

ΕΙΔΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ

**ΧΕΡΣΑΙΕΣ ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ:
ΟΨΕΙΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ**

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Εισαγωγή

Πρόσφατες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις προήγαγαν για την ερμηνεία της Βιομηχανικής Επανάστασης τη μελέτη της αποτελεσματικότητας των θεσμών στη Δυτική Ευρώπη, δημογραφικούς παράγοντες όπως ο ρυθμός αστικοποίησης, ακόμη παραμέτρους όπως είναι η επαγγελματική εξειδίκευση του εργατικού δυναμικού και η μεγιστοποίηση της οικονομικής κερδοφορίας των επιχειρήσεων. Παρατηρείται, λοιπόν, τις τελευταίες δεκαετίες στροφή προς τη μελέτη των οικονομικών δομών, σε συνάφεια με την εξέλιξη των θεσμών.

Σε αυτό το πλαίσιο, μιας δηλαδή περισσότερο «ανοικτής» προσέγγισης του φαινομένου της εκβιομηχάνισης, θα πρέπει ιδιαίτερα να τονιστεί η σημασία της τεχνολογικής καινοτομίας όσον αφορά την οικονομική εξέλιξη. Οι ρυθμοί των τεχνολογικών βελτιώσεων τόσο κατά την πρώτη όσο και κατά τη δεύτερη φάση της Βιομηχανικής Επανάστασης (δηλαδή την τελευταία τριακονταπενταετία του 19ου αιώνα) ήταν εξαιρετικά γρήγοροι, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι εισάγονταν πάντα από ανθρώπινο δυναμικό με εξαιρετικά υψηλό επίπεδο εξειδίκευσης. Συχνά συνέβαινε το αντίθετο, κυρίως στις πρώτες δεκαετίες της Βιομηχανικής Επανάστασης, στις απαρχές του φαινομένου.

Από την άλλη πλευρά, η γεωγραφική εξάπλωση της εκβιομηχάνισης και η εξέλιξή της στο χρόνο προσδιόρισε σαφέστερα το ρόλο των εξειδικευμένων τεχνικών στελεχών, ιδιαίτερα κατά τη δεύτερη φάση, της μετά το 1850/1860 περιόδου, όταν η βιομηχανία συνδέθηκε με το τραπεζικό κεφάλαιο και άρα η ευρύτερη επένδυση κεφαλαίων επεδίωκε ακόμη μεγαλύτερη κερδοφορία. Σε αυτή τη φάση, η διάχυση της τεχνολογίας, της τεχνολογικής καινοτομίας, συνδέθηκε με εξειδικευμένα στελέχη, συχνά με συγκροτημένα δίκτυα τεχνικών επιστημόνων. Πέρα όμως από το ρόλο των εξειδικευμένων ή μη στελεχών που πλαισίωσαν την εφαρμογή των τεχνολογικών καινοτομιών ή, ακόμα περισσότερο, πέρα και από το ρόλο των «ηρωϊκών» υποκειμένων που υπήρξαν οι ίδιοι εφευρέτες της τεχνολογίας, η τεχνολογική αλλαγή δεν μπορεί να γίνει κατανοητή έξω από το πλαίσιο μιας συλλογικής εξελικτικής δια-

δικασίας.¹ Με αυτήν την έννοια, η εφαρμογή της νέας τεχνολογίας βασίζεται και σε ένα διανοητικό περιβάλλον, τέτοιο που να επιτρέπει τη διάχυσή της, καθώς η ίδια βρίσκεται σε διαρκή διαδραστική σχέση με την κοινωνία.²

Η σχέση μεταξύ του ανθρώπινου δυναμικού και της εξέλιξης, που εντοπίστηκε στο πεδίο της τεχνολογίας, υπάρχει επίσης όσον αφορά τους οικονομικούς θεσμούς. Εξάλλου, είναι εδώ και αρκετό καιρό αποδεκτό από τους ιστορικούς ότι η τυπολογία και η μορφή των οικονομικών οργανισμών καθορίζεται, εκτός των άλλων, και από τα άτομα που τους απαρτίζουν. Έτσι, η αλληλεπίδραση μεταξύ των οικονομικών θεσμών και της κοινωνίας αποβαίνει καθοριστική για την κατανόηση της εμπορικής, πιστωτικής και επιχειρηματικής δραστηριότητας. Η ίδια η έννοια της ανάπτυξης και της επιχειρηματικής επέκτασης συνδέεται με τα πρόσωπα που στελέχωσαν και διοίκησαν τους οικονομικούς οργανισμούς.

Μετά τη δεκαετία του 1870 οι οικονομικοί μηχανισμοί μετασχηματίστηκαν, καθώς αναπτύχθηκε η τάση για ενσωμάτωση των περιφερειακών οικονομιών στις ανεπτυγμένες δυτικοευρωπαϊκές οικονομίες. Στο επίπεδο των επιχειρήσεων, η τάση αυτή εκφράστηκε με τη θήρευση πρώτων υλών και επιχειρηματικών ευκαιριών τόσο στο εσωτερικό των κρατικών οικονομιών όσο και στο εξωτερικό. Στο ιδεολογικό υπόστρωμα της διαδικασίας αυτής βρίσκεται ο οικονομικός φιλελευθερισμός και η ελευθερία του εμπορίου, ενώ σε πρακτικό επίπεδο βασίστηκε στη νομισματική σταθερότητα του κανόνα χρυσού, παράγοντες που φυσικά στο σύνολό τους διευκόλυναν τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου.³

Όπως έχει ήδη προκύψει από τα παραπάνω, η Βιομηχανική Επανάσταση δεν ήταν μια ομοιογενής διαδικασία, ενώ ακόμη και σήμερα συνυπάρχουν πολλές διαφορετικές οικονομικές δομές και κοινωνικά συστήματα σε επαλληλία μεταξύ τους ή υπαγόμενα το ένα στο άλλο.⁴ Όσο όμως η εκβιομηχάνιση εξαπλωνόταν τόσο μεγαλύτερες γεωγραφικές περιφέρειες της Ευρώπης εντάσσονταν στη διαδικασία. Ένα στοιχείο είναι η μαζικότερη συγκέντρωση,

1. G. Parayil, *Conceptualizing technological change. Theoretical and empirical evolution*, Maryland, Rowman & Littlefield, 2002, p. 22-23.

2. Στο ίδιο.

3. Βλ. Κ. Πολάννι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, μτφ. Κ. Γαγανάκης, Θεσσαλονίκη, Νησίδες, 2001.

4. Βλ. επίσης, Χ. Φράγιερ, *Τεχνοκρατία και ουτοπία. Θεωρία της σύγχρονης εποχής στη Δύση*, μτφ. Κ. Κουτσούγερας, Αθήνα, Νεφέλη, 1998, σ. 9-10.

στο χάρτη της Ευρώπης, των αστικών κέντρων. Ένα δεύτερο, η εξάπλωση των οικονομικών και, ειδικότερα, των εμπορικών δικτύων κατά τη δεύτερη φάση της Βιομηχανικής Επανάστασης, μετά τα μέσα του 19ου αιώνα. Εδώ πρέπει να επισημανθεί η σπουδαιότητα των δικτύων όσον αφορά την ταχύτητα της κυκλοφορίας των κεφαλαίων, της εξάπλωσης τελικά της οικονομίας της αγοράς. Δεν είναι άλλωστε παράταιρη η παρατήρηση ότι τα εμπορικά δίκτυα έπαιξαν ρόλο κατά τους Πρώιμους Νέους Χρόνους στη μετάβαση από τον φεουδαρχία στον καπιταλισμό.

Η ανάπτυξη των οικονομικών και εμπορικών δικτύων συμπίπτει – όχι τυχαία – με την ανάπτυξη των μεταφορών από τη δεκαετία του 1860 και του 1870. Πιο συγκεκριμένα, η ανάπτυξη των σιδηροδρόμων διευκόλυνε τις μεταφορές εμπορευμάτων και έφερε κοντύτερα τους τόπους παραγωγής με τους τόπους κατανάλωσης. Μέσω του σιδηροδρόμου είναι που ουσιαστικά υλοποιήθηκε η ενσωμάτωση των αγροτικών περιοχών στην οικονομία της αγοράς, καθοριστικού παράγοντα για την παγίωση της εκβιομηχάνισης στη Δυτική Ευρώπη περί τα τέλη του 19ου αιώνα. Είναι, λοιπόν, αυταπόδεικτη η αλληλένδετη σχέση μεταξύ της ανάπτυξης των οικονομικών δικτύων και της γεωγραφικής εξάπλωσης των τεχνικών δικτύων. Η παρατήρηση ισχύει ακόμα περισσότερο αν σκεφτούμε το αστικό περιβάλλον: η ίδια η πόλη σημαίνει μια νέα οργάνωση του χώρου και υποβάλλει την ανάγκη υποδομών. Ειδικότερα κατά το 19ο αιώνα η διαδικασία αστικοποίησης και η σχέση της με την κοινωνική δυναμική απασχόλησε τους θεωρητικούς, ενώ πιο συγκεκριμένα ο G. Simmel τόνιζε ότι η κάθε κοινωνική ομάδα για να υπάρξει έχει ανάγκη από την οριοθέτηση του χώρου, τη δημιουργία δηλαδή υπαρκτών πλαισίων.⁵ Συχνά η βιομηχανική πόλη έχει μελετηθεί, από τους αρχιτέκτονες κυρίως, ως ένα σύστημα τεχνικών δικτύων που διευθετούν το αστικό περιβάλλον. Με βάση αυτήν την οπτική μπορεί ακριβώς να θεωρηθεί ότι τα συγκοινωνιακά δίκτυα τέμνουν, αναδιατάσσουν και εξορθολογίζουν την αστική οριοθέτηση, διευθετούν επομένως τις οικονομικές εισροές στο αστικό περιβάλλον. Ταυτόχρονα, όμως, οι γοργές αλλαγές στη δομή του αστικού τοπίου δημιούργησαν εξατομικευμένες «εμπειρίες» της διαδικασίας αστικοποίησης.⁶

5. Βλ. G. Simmel, *Περιπλάνηση στη νεωτερικότητα*, επιμ. Σπ. Γάγγας, Κ. Θ. Καλφόπουλος, μτφ. Γ. Σαγκριώτης, Ο. Σταθάτου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2004, σ. 149-150.

6. Πβ. W. Benjamin, *Μονόδρομος*, εισ.-μτφ. Ν. Ανδρικοπούλου, Αθήνα, Άγρα, 2004. Βλ. επίσης, για τη διεκδίκηση του δικαιώματος του ατόμου στο αστικό περιβάλλον, D. Harvey, *Géographie et capital. Vers un matérialisme historico-géographique*, γαλ. μτφ., Παρίσι, Syllepse, 2010, σ. 161.

Με βάση τις παραπάνω επισημάνσεις συνάγεται ότι η εξέλιξη της αγοράς κατά το 19ο αιώνα επιτάχυνε τις αλλαγές των υλικοτεχνικών υποδομών: σε αυτό το πλαίσιο, τα οδικά και κυρίως τα σιδηροδρομικά δίκτυα προώθησαν τα ίδια, λόγω των υψηλών απαιτήσεων σε κεφάλαιο και τεχνογνωσία για την κατάσκευή τους, την τεχνολογική εξέλιξη.⁷ Παράλληλα, οδήγησαν στη σμίκρυνση της διάστασης του χώρου που με τη σειρά της αντανακλά την οικονομική ενοποίηση των εθνικών αγορών και εν συνεχεία του δυτικοευρωπαϊκού περιβάλλοντος. Το ίδιο αποτέλεσμα έχει φυσικά η συρρίκνωση του αναγκαίου χρόνου για τη διακίνηση ανθρώπων και εμπορευμάτων, που επιτυγχάνεται με την ανάπτυξη των μεταφορών. Εν κατακλείδι, ο ρόλος των τεχνικών δικτύων στη «χαρτογράφηση» του χώρου στηρίζεται από ένα δυναμικό περιβάλλον όχι μόνο οικονομικών αλλά και κοινωνικών αλλαγών.⁸ Με αυτήν την έννοια, η λειτουργία και η αναπαραγωγή στο χώρο των τεχνικών δικτύων προσιδιάζει με την ίδια τη φύση της εκβιομηχάνισης.

Όψεις διαχείρισης του χώρου

Με βάση τις παραπάνω επισημάνσεις, η διερεύνηση αφενός της κοινωνικής υποδοχής όσον αφορά την οδική και σιδηροδρομική ανάπτυξη και αφετέρου της σχέσης των τεχνικών δικτύων με της κοινωνικοοικονομικές δομές μιας περιφέρειας αποτελούν βασικούς άξονες για την μελέτη της εκβιομηχάνισης, στο πλαίσιο της νεωτερικότητας. Με αυτόν τον τρόπο αναλυόμενες, η τοπική οικονομία και κοινωνία γίνονται αντιληπτές ως ανοικτά συστήματα, σε συνδιαλλαγή με τις κεντρικά εφαρμοζόμενες πολιτικές αλλά και την εξέλιξη των οικονομικοτεχνικών υποδομών. Οι κοινωνικές υποδοχές των τεχνολογικών καινοτομιών, η αποδοχή ή η απόρριψή τους από την τοπική κοινωνία, έχουν ωστόσο μια «ιστορικότητα», με την έννοια ότι είναι συναφείς με την επιβίωση (ή αντίθετα την παρακμή) παραδοσιακών μορφών κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης. Οι πολιτικές συνιστώσες στο σχεδιασμό των σιδηροδρομικών γραμμών, ως αντανάκλαση των πολιτικών ιδεών περί εκσυγχρονισμού του φιλελεύθερου 19ου αιώνα αλλά και ως

7. Βλ. Κ. Μπρέγιαννη, «Νεωτερικότητα και οικονομική όσμωση γύρω από ένα περιφερειακό σιδηροδρομικό δίκτυο. Θεσσαλία, τέλη του 19ου αιώνα», στο Λ. Σαπουνάκη-Δρακάκη (επιμ.), *Η ελληνική πόλη σε ιστορική προοπτική*, Αθήνα, Διόνικος, 2005, σ. 220-221.

8. Βλ. αναλυτικά D. Harvey, *Spaces of capital : towards a critical geography*, N. York, Rutledge, 2001.

αντικατοπτρισμός των πολιτικών αντιπαραθέσεων γύρω από την έννοια του εκσυγχρονισμού σε νεότερες περιόδους, μπορούν επίσης να αποτυπώσουν τον ανταγωνισμό συμφερόντων γύρω από τον κρατικό μηχανισμό.

Καθώς τα τεχνικά δίκτυα και ειδικότερα ο σιδηρόδρομος αποτελούν προϋποθέσεις –αλλά και προαπαιτούμενο– της αστικοποίησης, οι επιπτώσεις τους στη ζωή μιας πόλης ή μιας περιοχής αντανακλούν και το πραγματικό επίπεδο τεχνολογικής προόδου. Θα ήταν, επομένως, δυνατό να συγκροτηθεί μια υπόθεση εργασίας για τη διάρθρωση των τεχνικών δικτύων μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα. Εξάλλου, η ίδια η νεωτερική τεχνολογική υποδομή οδήγησε στην ανάπτυξη συγκεκριμένων αστικών δραστηριοτήτων μέσω των συγκοινωνιακών δικτύων.

Με βάση το συγκεκριμένο προβληματισμό, το παρόν θεματικό αφιέρωμα των Νεοελληνικών Ιστορικών διαρθρώνεται γύρω από τον οικονομικό και πολιτικό άξονα, χωρίς να παραγνωρίζεται η νεωτερική «λειτουργία» των τεχνικών δικτύων.

Κατερίνα Μπρέγιαννη

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

